

Лінгвокультурні чинники формування національної свідомості українців

В статті розглядаються лінгвокультурні чинники формування національної свідомості українського народу. Визначається поняття національного мовного етикету як джерела формування мовленнєвого типу особистості. Розглядається мовний стереотип в контексті досліджень мовної картини світу. Аналізуються особливості лінгвокультурної конотації фразеологізмів як стереотипів мовної поведінки і менталітету українського народу.

Ключові слова: мовний етикет, мовний стереотип, мовна картина світу, фразеологізми.

На даному історичному етапі людство переживає процес світової глобалізації, що змушує кожну освічену людину слідкувати за вимогами часу. Цей процес стосується багатьох професіоналів, які працюють у сфері лінгвістики, зокрема викладачів іноземної мови та перекладачів. Міжкультурне спілкування як сфера діяльності філологів вимагає від них чіткого усвідомлення та розуміння не лише іншого менталітету й обізнаності в області понять та явищ, притаманних певній культурі, а й вмінні правильно їх застосувати в процесі мовленнєвої діяльності.

Метою статті є описання лінгвістичних та культурних чинників формування національної свідомості українського народу, з'ясування лінгвістичної сутності джерел етнічної та національної самосвідомості та їхнього впливу на соціальні й державотворчі процеси в Україні, визначення методів і механізмів впливу лінгвістичних та культурних чинників на суспільну свідомість з метою поглиблення розуміння сутності національних цінностей.

Проблема «мова і культура» має багато аспектів. Лінгвістичний аспект проблеми є, принаймні, двоплановим, оскільки мова і культура постійно взаємодіють. Культура виступає проти природи, вона є продуктом соціальної, а не біологічної діяльності людини. На відміну, мова є явищем і культурним, і природним. Безсумнівно, мова є одним з головних досягнень соціальної історії людства, однією із складових культури та її знаряддя. Однак, з іншого боку, в самій сутності мови, серед вагомих характеристик мовної структури відбивається біологічна природа людини. Природа визначає найбільш суттєві риси мови, її закономірності та сприйняття. Культура – зміст мови.

В культурі кожного народу є загальнолюдський та етнонаціональний компонент. Так саме і в мові є відображення як загального, універсального компонента культур, так і культурна самобутність народу. Універсальний семантичний компонент обумовлений єдністю картини світу народами різних культур. Усі мови відрізняють того, хто говорить і слухає; в усіх мовах є питання і ствердження; модальні та емоційні відтінки, позитивне та негативне ставлення, визначення абстрактного та матеріального. Саме в цьому полягає міжкультурна єдність мовного спілкування та основа взаєморозуміння носіїв різних мов.

Специфікою мови кожної культурної спільноти визначається система символів, образів, етикетних форм спілкування тощо.

³⁹ Шутова Марія Олександрівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземних мов, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна

Етикет (фр. *Etiquette* – ярлик, етикетка) – сукупність правил поведінки, які регулюють зовнішній прояв людських взаємовідносин (обходження з оточуючими, форми звертання та привітань, поведінка в громадських місцях, манери та одяг). Етикет – складова частина зовнішньої культури людини та суспільства. В неї входять ті вимоги, які набувають характер більш-менш суворо регламентованого церемоніалу та визначена форма поведінки, здійснення яких має особливе значення.

Під мовним етикетом ми розуміємо «систему стійких формул спілкування, що пропонуються суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримки спілкування у вибраній тональності відповідно до їх соціальних ролей і рольових позицій відносно один одного, взаємних відносинам в офіційній і неофіційній обстановці» [4, 413].

В основі мовного етикету, як функціональної системи мовних одиниць, лежить і функція спілкування (комунікативна), і функція вираження думки.

Норми і правила поведінки, які сповідує суспільство – відтворюють рівень її зрілості, досконалості, цивілізованості і самодостатності. Людські відносини відображають сутність народного менталітету та характеру. Українці здавна мають притаманні характеристики – доброту, чутливість, гуманізм, етичну культуру, що призвели до розвиненої системи мовленнєвого етикету, в підґрунті якого – прагнення до порозуміння, згоди та доброзичливості. Загальноукраїнські норми та правила мовленнєвого етикету поширені на всіх теренах розселення українців. Але поряд з ними використовуються і дещо інші засоби ввічливого спілкування, які спираються на місцеві традиції, звичаї, обряди та переконання. Такі норми та правила у поєднанні з загальноукраїнськими, формують мовленнєвий тип особистості.

Як відомо, суспільство визначає певні стандартизовані норми соціальної поведінки (в тому числі і мовленнєвої), які визначаються уявленнями про моделі поведінки в конкретних ситуаціях. Для того, щоб функціонувати як єдине ціле, як комплекс соціальної системи, суспільство повинне встановити стабільні, незмінні рамки поведінки. Саме такими рамками і є етикет – система правил зовнішньої культури людини, її поведінки, пристойності, гарним тоном. В суспільстві етикет функціонує в двох основних формах поведінки – вербальній та невербальній. Як правило, обидві форми тісно пов'язані та взаємозалежні. Якщо етикет, як встановлений у суспільстві набір правил, визначає нашу зовнішню поведінку в соціумі, то мовленнєвий етикет можна визначити як регулятор поведінки нашої мови.

Під мовленнєвим етикетом розуміють мікросистему національно специфічних сталих формул спілкування, які ствержені та схвалені суспільством для встановлення контакту співрозмовників, підтримування спілкування в певній тональності. Такі постійні формули, або стереотипи є типовими конструкціями, які використовуються в найпоширеніших побутових ситуаціях. Тобто, набір типових ситуацій призводить до виникнення мовленнєвих засобів, якими послуговуються такі ситуації. Рівень уніфікації мовленнєвої одиниці безпосередньо залежить від частоти її використання.

Мовленнєва ситуація виникає при участі мовника – «я» та адресата-співрозмовника – «ти». Етикетна ситуація завжди діалогічна, тому що забезпечує спілкування, навіть, якщо її учасники розділені часом і простором. Мовна ситуація, в якій існує мовний етикет – це ситуація безпосереднього спілкування комунікантів, що обмежується прагматичними координатами Я – ТИ – ТУТ – ЗАРАЗ, які організують ядро поля мовленнєвих одиниць мовного етикету.

Правила мовного етикету, що витворювались протягом століть українським народом, становлять особливу групу стереотипних, стійких формул спілкування, що реалізуються в основному в одиницях лексичного ("Добридень!", "Вибачте", "Дякую", "Прощайте!", "Добраніч!" тощо), фразеологічного ("Ні пуху, ні пера") і частково морфологічного рівнів (вживання займенникових і дієслівних форм шанобливої множини, наприклад: "Ви чарівні"; "бабуся стомилися"; "тато казали" і т. ін.

Кожна людина повинна дбати не тільки про культуру свого мовлення, а й про мовний етикет (сукупність мовних засобів, які регулюють нашу поведінку в процесі мовлення). С.К. Богдан зазначає, що "мовний етикет українців є унікальною, універсальною моделлю їх мовної діяльності" [3, 432].

У кожному суспільстві етикет поступово розвивався як система правил поведінки, система дозволу й заборон, що формують загалом моральні норми. Етикет і мовлення тісно пов'язані між собою. Манера мовлення, стиль, дозвіл чи заборона говорити одне й не говорити інше, вибір мовних засобів як маркер приналежності до певного середовища – все це наявне в наших мовленнєвих виявах. Мовленнєвий етикет можна визначити як правила, що регулюють мовленнєву поведінку.

Система мовленнєвого етикету складається з усіх можливих етикетних формул. Структура його визначається такими основними елементами комунікативної ситуації як: звертання, привітання,

прощання, вибачення, вдячність, прохання, знайомство, запрошення, пропозиція, порада, згода, відмова, співпереживання, комплімент, присяга, похвала тощо. Серед них виділяють такі, що використовуються при встановленні контакту між співрозмовниками — формули звернень і привітань; при підтримуванні контакту— формула вибачення, прохання, подяки тощо; при припиненні контакту – формули прощання, побажання. Дані етикетні ситуації були виділені Н.І.Формановською - автором численних робіт про сучасний російський мовний етикет.

Спираючись на комунікативну функцію мови, Н.І.Формановська виділяє спеціалізовані функції мовного етикету, а саме: налагодження контакту, що регулює відносини, емоційно-модальну функцію й функцію орієнтації на адресата [7, 113].

Н.І. Формановська при цьому відзначає, що при розгляді функцій мовного етикету можна розібратися в тім, яке місце мовний етикет займає в спілкуванні, яку роль він грає в мовному спілкуванні і як він включається в загальний контекст комунікації [6, 14].

Структура мовленнєвого етикету кожного народу є національно специфічною. Визначалася вона під впливом різних видів психологічних, соціально-політичних, культурологічних факторів. Стереотипна ментальна модель мовного етикету залежить від тріади “етнос – мова – культура”. Нагадаємо, що “стереотип” як наукове поняття і об’єкт наукових досліджень належить до активно вживаних у сучасних мовознавчих працях, зокрема в оно- і семасіології, лінгвостилістиці, і передусім у тих, які межують з іншими науками – етнографією, етнологією, етнопсихологією, і присвячені вивченню етнолінгвістичної системи національної мови, з’ясування етномовного бачення світу, опису обрядів і ритуалів, аналізу поведінкових архетипів тощо [1; 2; 8]. З огляду на це поняття “стереотип” набуває різного змісту і функцій залежно від сфери наукового використання.

У лінгвостилістиці, зокрема, поняття “стереотип”, “стереотипність” часто використовується як рівнозначне принципів стандартизованості і є “однією з визначальних властивостей жанру, пов’язаних із його нормативністю. Той чи інший конкретний жанр (твір якого-небудь жанру в час його створення) завжди орієнтується на зразок, на визначену його модель. Під стереотипом узагальнено розуміється “уявлення про предмет, сформоване у певному суспільному досвіді, яке визначає, чим є предмет, як він виглядає, як функціонує, як трактується людиною і т. д. ... а також уявлення, зафіксоване в мові, доступне через неї, що належить до загальних знань про світ [5]. У контексті досліджень мовної картини світу стереотипи поєднують сприйняття, мислення і мову. Вони є константами мовної картини світу, які поєднані з побутовим уявленням про світ, зафіксоване цією мовою.

Мовні відмінності, що зумовлені різноманітністю культур, безпосередньо пов’язані з екстралінгвістичною реальністю і найсуттєвіші в лексиці та фразеології.

Вся система мови розвивається й видозмінюється із часом. Щось втрачається, а щось, навпаки, здобувається в процесі постійної мовленнєвої еволюції. Від користувачів мови потрібне вміння орієнтуватися в багатстві мови, у його невлених, але так необхідних для точного вираження, думках і почуттях, відтінках значень. Потрібне вміння орієнтуватися в нормативних варіантах висловлювань, які виробляються мовою в процесі їх багатовікового розвитку. Носії мови легко виділяють одиниці мовного етикету й відчувають необхідність їхнього вживання, тому що соціально-визначені ситуації вимагають функціонально-визначених знаків.

Фразеологізми, які відображають у своїй семантиці довгий процес розвитку культури народу, фіксують та передають від покоління поколінню культурні відносини та стереотипи, еталони та архетипи. Це душа кожної національної мови, в якій відображено дух та своєрідність нації.

Фразеологія є фрагментом мовної картини світу. Фразеологічні одиниці завжди звертаються до суб’єкта, тобто виникають вони для інтерпретації, оцінювання та висловлювання відношення до навколишнього світу. Саме це і є характерною рисою фразеологізмів, на відміну від інших номінативних одиниць.

В. Н. Телія пише, що фразеологічний склад мови віддзеркалює національну лінгвокультурну свідомість [5]. Своєрідність фразеологізмів полягає в тому, що вони містять в собі комплекс уявлень носіїв мови про той чи інший еталон, концепт чи стереотип національної культури. Саме фразеологізми відображають особливе ставлення до навколишнього світу, до ситуації носіями певної мови. Наприклад, інформацію про життя українського народу – *моя хата з краю*, про етикет *бити чолом, молоти язиком*, про традиції та звичаї – *дати гарбуза, вернутися з рушниками, відкупні куми, вити вильце, глечики полоскати*.

Не слід забувати, однак, що різні види фразеологізмів, про що наголошувала В. Н. Телія, відображають культуру різними способами. Денотативний аспект фразеологічних одиниць відіграє значну роль у культурному вимірі. До таких відносяться фразеологізми, які відображають поняття

національної культури *біла (панська) кістка*, історію народу *Були ляхам Жовті Води, буде ще й Пилява*, національні власні назви *далеко кулику до Петрова дня, чугуївська (пирятинська) верста*; крайнознавчі поняття *на городі бузина, а в Києві дядько*. Розуміння таких фразеологічних одиниць неможливо без знань про конкретні історичні факти.

Інформація про особливості української національної культури зберігається у внутрішній формі фразеологічних одиниць. Культурно-національна специфіка фразеологізмів відображає мовну картину світу, притаманну кожній окремій нації. Кожна мова суб'єктивно репрезентує навколишню дійсність за допомогою властивих їй словотвірних моделей, які постають не лише як засоби творення нових номінативних одиниць, але й визначають вектори членування дійсності та її репрезентацію в мовній свідомості.

Мовленнєвий етикет – важливий компонент національної культури. У мові, мовленнєвій поведінці, усталених формулах (стереотипах) сформувався багатий народний досвід, неповторність звичаїв. Культура мовлення - це духовне обличчя людини. Вона свідчить про загальний розвиток особистості, про ступінь прилучення її до духовних багатств рідного народу й надбань усього людства.

Література

1. Байбурина А. К. Ритуал в традиционной культуре. – СПб.: Наука, 1993. – 270 с.
2. Баронин А. С. Этническая психология. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
3. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. К., 1998. – 475с.
4. Лінгвістичний енциклопедичний словник. М.: - Радянська енциклопедія. – 1990.
5. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М.: Наука, 1996. – 288 с.
6. Формановская Н. И., Шевцова С. В. Речевой этикет, русско-английские соответствия. – М.: Высшая школа. – 1992. – 78 с.
7. Формановская Н. И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. - М.: Русский язык, 1982. – 126 с.
8. Этнические стереотипы поведения / Под ред. А. К. Байбурина. – Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1985. – 325 с.

Linguistic and cultural factors of ukrainian national consciousness formation

Shutova M.

National Pedagogical Dragomanav University, Kyiv, Ukraine

The article deals with the linguistic and cultural factors of Ukrainian national consciousness formation. The concept of a national language etiquette is defined. Considered a language stereotype in the context of studies of the linguistic picture of the world. The connotative features of the national specific phraseological units as the mentality of the Ukrainian people are analyzed.

Key words: *language etiquette, language stereotype, language picture of the world, phraseological units.*